

Ш.И.Арипов,
сиёсий фанлар номзоди, доцент в.б.¹

ВЕНГРИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ КУТУБХОНАСИДА САҚЛАНУВЧИ “ГУЛ-У НАВРЎЗ” АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ХУСУСИДА²

Аннотация: XIV-XV аср туркий адабиётининг ёрқин вакили Мавлоно Лутфийдан бизгачан бир девон ва унга таъриф берилган “Гул-у Наврўз” асари етиб келган. Мазкур маснавий шарқ адабиётида анъанавий тарзда ёзиладиган асарлар сирасига киради. Бир гуруҳ олимлар ушбу асарни Хайдар Хоразмийга тегишли, десалар, бошқалари Мавлоно Лутфий қаламига мансуб дейдилар. Ушбу масалалар мазкур мақолада ўз аксини топган.

Калит сўзлар: Мавлоно Лутфий, “Гул-у Наврўз”, Хайдар Хоразмий, анъанавийлик, маснавий.

Аннотация: От видного представителя тюркской литературы XIV-XV вв. Мевлана Лютфия до нас дошло один идван и произведение «Гюль-у Навруз». Этот масневи является одним из традиционно написанных произведений восточной литературы. Одна группа ученых говорят, что оно принадлежит Хейдар Хорезми, другие твердят, что оно принадлежит перу Мевлана Лютфи. Эти вопросы отражены в данной статье.

Ключевые слова: Мевлана Лютфи, «Гуль и Навруз», Хейдар Хорезми, традиция, месневи.

Annotation: From Mewlana Lutfi, a prominent representative of Turkish literature of the 14th-15th centuries, we have one Diwan and the work named “Gul-u Navroz”. This masnevi is one of the traditionally written works of Eastern literature. A group of scholars say that it belongs to Khaydar Khorezmi, while others say that it belongs to the pen of Mewlana Lutfi. These issues are reflected in this article.

Key words: Mewlana Lutfi, “Gul and Nowruz”, Khaydar Khorezmi, tradition, Masnevi.

Маълумки шарқ мамлакатларида анъаналарга алоҳида эътибор берилди. Айниқса, мусулмон шарқида асар яратишда анъаналарни давом эттириш жуда ҳам кенг ривожланган. Масалан, Низомий Ганжавийнинг “Панж ганж” (беш ганж) достонининг яратилиши билан ҳамсачилик анъаналари шаклланди. Ҳазалларнинг шаклланишида ҳам анъаналар умумий бўлиб, маълум бир қолиплар асосида яратилганлигини кўришимиз мумкин. Рубоий, қитъа, мусаллас, мураббаъ каби шеърӣ жанрлар ҳам шундай анъаналар орқали ёзилган.

Шарқ адабиёти тарихида яратилган “Гул-у Наврўз” номли достон ҳам шундай асарлар сафига киради. Адабиёт тарихидан бизга форсий ва туркийда битилган 3 та

¹ Тошкент давлат шарқшунослик университети Шарқ филологияси ва таржимашунослик факультети, Араб филологияси кафедраси в.б. доценти, сиёс.ф.н. Арипов Шавкат Илхамович.

² Ушбу мақола Тошкент давлат шарқшунослик университетининг Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги билан тузилган ИЗ-2020102832 рақамли шартнома билан тасдиқланган, бажарилиши 2021-2023 йилларга мўлжалланган “Европа фондларида сақланаётган, Ўзбекистонда мавжуд бўлмаган туркий қўлёзмаларнинг маълумотлар базасини ва “Yevroturcologica.uz” электрон платформасини яратиш” инновацион лойиҳаси доирасида ёзилган.

“Гул-у Наврўз” асари мавжуд. Уларнинг бири ҳижрий VIII асрда ёзилган бўлиб, унинг муаллифи Жалол Табиб ҳисобланади. Бундан 8 йил ўтиб Хожи Кирмоний томонида “Гул ва Наврўз” асарининг яна бир варианты ёзилган. Ушбу икки асар форсийда яратилган. Учинчи асар Мавлоно Ҳайдар Хоразмийга тегишли бўлиб, бугунги кунда барчага таниқли бўлган, кўплаб баҳсларга сабаб бўлган ушбу “Гул ва Наврўз” асари маълум бир давр мобайнида Мавлоно Лутфий қаламига мансуб дея эътироф этиб келинган. Ушбу асар Султон Искандарга бағишланган³.

Таниқли навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқовнинг “Гул ва Наврўз” достонининг муаллифи” номли мақоласи кўп йиллар Мавлоно Лутфийга нисбат берилиб келинган асарнинг манбашунослик йўналишдаги теран таҳлили намунаси сифатида қабул қилинади⁴. “Бизни бу масалада Ё.Исҳоқовнинг муаммога ёндашув услуби қизиқтиради. Олим, аввало, мавзуга алоқадор манбаларни синчиклаб ўрганиб, асарни Лутфийга нисбат бериш “Абушқа” луғатига (XVI аср) бориб тақалишини аниқлади: “Дарвоқе, “Абушқа”да бир шоирнинг байтини бошқасига нисбат бериш ҳоллари анчагина учрайди. “Гул ва Наврўз”дан олинган байтларнинг Лутфий асари сифатида талқин этилиши ҳам шундай хатолардан биридир. Бу хатонинг юзага келиши икки ҳолатдан бири билан боғланган бўлиши мумкин: ё “Абушқа” автори ўзи фойдаланган форсий луғатдаги мавжуд хатони такрорлаган (масалан, Ҳайдар Хоразмий байтининг Навоийга нисбат берилиши каби) ёки “Гул ва Нав-рўз”нинг Лутфий девони билан бирга муқоваланган нусхасидан фойдаланган”. Эслатиб ўтамиз, асар матнида ҳам Лутфий таҳаллуси учрамайди. Хатонинг юзага келиш сабабларини тўғри ҳал этган олим олдида иккинчи бир масала — асарнинг муаллифи ким, деган мантиқий савол пайдо бўлади. Шарқ поэтикаси қонун-қоидаларидан пухта хабардор олим диққатини асар матнига ва унинг услубига қаратади: “Ваҳоланки, у ёки бу асарнинг муаллифини аниқлашда (айниқса, муаллиф нусхаси етиб келмаган бўлса — А.Э.) тадқиқотчи учун мавжуд асарнинг услуб хусусиятлари, унинг таркибида учрайдиган ва маълумот беришга лойиқ деталлар, шу асарга дахли бор шоир ё ёзувчи ҳақида унинг замондошлари асарларида ёхуд бошқа тарихий-адабий манбаларда учрайдиган муҳим маълумотлар мажмуаси асосий мезон бўлиши лозим. “Гул ва Наврўз” услубидаги баъзи хусусиятлар (лексика, вазн ва қофия каби-лар)нинг ўзиёқ китобхонда бу асарнинг Лутфий қалами остидан чиққанлигига шубҳа туғдиради». Олим дoston матнини синчиклаб кузатиб муаллифнинг таҳаллусини аниқлашга муваффақ бўлди:

Таваккуъ улдур асҳоби ҳунардин,
Ки чун файз олсалар бу мухтасардин
Соғингайлар Муҳибби бенавони
Дуо бирла севиндургайлар они.

³ “O‘zbek adabiyoti tarixi” fanidan ma’ruzalar matni. Muallif: H.Allamberganov. – Nukus. 2011. – 57 b.; Aspects of poetic imitation in 15th-17th-century Turkish romances. The case of the “Gul u Navruz”. Ferenc Csirkes. – Pp. 195-196.

⁴ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdurasul-eshonboboev-igna-bilan-quduq-qazib/>

“Бу байтдаги Муҳиб шоирнинг таҳаллуси бўлиб, мазкур сўзнинг луғавий маъноси бу ерда ўринсиздир. Умумий контекст ва байтнинг маъноси ҳам мазкур сўзнинг истилоҳий функ-циясини тақозо этади: яъни у билим, хунар эгалари мазкур асарни ўқиб, файз олсалар, бенаво Муҳибни ҳам эсга олиб, дуо билан руҳини шод этишларини илтимос қилади”⁵.

Асар муаллифи аниқланишида Алишер Навоийнинг “Мажолис-у-нафойис” асаридаги “Мавлоно Ҳайдар туркийгўй анинг модихи экандур” байти олинган асарга бориб тақалди. Ушбу асар Низомий Ганжавий асарининг таржимаси бўлган Ҳайдар Хоразмийга тегишли “Махзан ул-асрор”дир. Бу асар ҳам Султон Искандарга бағишланган асар ҳисобланади. Ёқубжон Исҳоқов “Гул ва Наврўз” ва “Махзану-л-асрор” асарларини бир-бирига солиштириб, услубий жиҳатдан бир-бирига ўхшаб кетишини аниқлади. Шунингдек, “Гул ва Наврўз” асарида эътироф этилган Муҳиб таҳаллусли шоир ҳам бориб Ҳайдар Хоразмийга тақалиши исботлана бошланди. Шоир қаламига мансуб “Махзан ул-асрор” асарининг бошланиш қисмида ушбу байт учрайди:

Дард керак жондаки кўргай сафо,
Меъда керак, токи сингургай бало.
Сувға балиқ, ўтқа самандар керак,
Ғамга **Муҳиб**, дардға **Ҳайдар** керак.

Бу ерда Ҳайдар Хоразмий таҳминан иттифоқ санъатидан фойдаланиб, Муҳиб ва Ҳайдар сўзларини қўллаган.⁶

Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Мухтасар” деб номланган “Аруз рисоласи”да ва Султонмуҳаммад Ҳиравий эса “Равзат ус-Салотин” асарларида ҳам “Гул ва Наврўз” асари Ҳайдар Хоразмийга тегишли эканлиги қайд этилинган. Орадан бироз вақт ўтгандан кейин Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асари ҳам буни тасдиқлади.

Туркийгўй шоир бўлган Ҳайдар Хоразмий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар жуда оз. Тазкиранавислардан бири бўлган, милодий XV асрда яшаб ижод этган Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг “Тазкират-уш-шуаро” асарида, Алишер Навоийнинг “Мажолис-ун-нафойис” ва “Муҳокамату-л-луғатайн” асарларида Ҳайдар Хоразмий ҳақида бир қанча маълумотлар келтирилган. Ҳайдар Хоразмийнинг бизгача етиб келган асарлари санокли ҳисобланиб, улардан бири “Гул ва Наврўз” достонидир⁷.

“Гул ва Наврўз” ишқий-қаҳрамонлик достони Амир Темурнинг набираси Султон Искандар номига бағишлангани билан бошланади. “Гул ва Наврўз” ёзилган пайтдан юз йил ўтиб унинг нусхаси кўчирилган. Мазкур нусха Мавлоно Лутфий девони билан бир жилдда бўлиб, Муҳаммад ибн Ҳасан Ансорий номли котиб

⁵ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdurasul-eshonboboev-igna-bilan-quduq-qazib/>

⁶ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdurasul-eshonboboev-igna-bilan-quduq-qazib/>

⁷ “O‘zbek adabiyoti tarixi” fanidan ma’ruzalar matni. Muallif: H.Allamberganov. – Nukus. 2011. – 57-58 b.

томонидан кўчирилгани маълум. Ушбу нусха ҳозир Лондон шаҳридаги Британия музейи (British museum) кутубхонасида сақланмоқда. Маълум бир давргача бу нусха асарнинг ягона нусхаси сифатида эътироф этилиниб келинди, бироқ ҳозирги даврга келиб асарнинг 10 га яқин нусхалари борлиги аниқланди. Баъзи бир олимлар Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз” асари, форсий Жалол Табибнинг “Гул ва Наврўз” асарининг туркий таржимаси дея таъкидлайдилар, бироқ иккала асардаги фарқлар бунинг аксига ишора қилади. Воқеалар жараёни бир бирига монанд тарзда кетса-да, асар ичидаги юздан ошиқ бўлган бўлим номлари бир биридан бир мунча фарқ қилади⁸.

Воқеалар жараёнига тўхталадиган бўлсак, Навшод мамлакатининг подшоҳи Фаррух кексалик давригача фарзандсизлик юкини кўтариб юради ва қариганда унга ўғил фарзанд ато этилади. Бу ўғил кўклам чоғида туғилганлиги боис унинг исмини Наврўз дея атадилар. Наврўз ақлли, билимдон ва ҳунарманд йигит бўлиб улғаяди. Бир кеча тушида Фархор подшоҳи Мушкиннинг Гул номли қизини кўриб, унга ғойибона ошиқ бўлади. Машаққатлар билан Фархорга етиб боради. Гул ҳам Наврўзнинг сифатларини ногоҳ эшитиб кўнгил боғлаган бўлади. Бир бирини фақат ғойибдан билган икки подшоҳ фарзандлари бир бири билан учрашадилар. Бироқ у пайтда Гулнинг отаси қизини Хитой хоқонига тортиқ қилиб юборган бўлади. Гул ва Наврўз режа тузиб бирга қочишга муваффақ бўладилар. Икковлари қочиб Ялдо Занги қўлига тушиб қоладилар ва яна Хоқон саройига юборилдилар ва у ерда камокка тушдилар. Сўнг яна қочиш учун имкон кидириб топдилар. Аммо мусофирлик барчани ерга қулатади, улар йўл юриб аллақандай дарёга етиб у ердан кечиб ўтаётган пайтда кучли тўлқин сабабли кемалари сувда бўлиниб иккиси турли тараф қирғоққа оқиб борадилар. Гул Адан ерига, Наврўз эса Яман ерига тушиб қоладилар. Ушбу икки давлат бир бирига душман ҳисобланар эди. Арзимас бир сабаб бўлиб икки давлат бир-бири тарафга қўшин тортиб боришни режалаштира бошлашди ва Адан подшоси ўз лашкарига ҳарб илмидан хабари бор бўлган аёл кишини яъни Гулни лашкарбоши этиб тайинлади, Яман подшоси эса ўз лашкарига Наврўзни лашкарбоши қилиб тайинлади. Икки тараф бир-бирига қилич яланғочлаб келаётган бир пайтда икки тараф лашкарбошиси бир-бирини таниб қолиб, икки тараф келишувига сабаб бўлдилар. Сўнг Гул ва Наврўзнинг никоҳ тўйлари сабабчи бўлиб 4 давлат бирлашди, яъни Навшод, Фархор, Адан ва Яман давлатлари⁹.

Мана кўриб турганимиздек, дostonнинг бош мавзуси ишқ ва бирликдир. Асар 1218 байтдан иборат. Асар анъанага кўра асар ҳамд, наът қисмлари билан бошланади¹⁰. Асар баёни эса юқоридагидек.

⁸ Содот, Муниса. «Gul va Navro'z» dostonlari misolida forsiy va turkiy adabiyotlar aloqasi haqida bir tadqiq / Муниса Содот. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 4 (294). — С. 485-489. — URL: <https://moluch.ru/archive/294/66534/>.

⁹ Содот, Муниса. «Gul va Navro'z» dostonlari misolida forsiy va turkiy adabiyotlar aloqasi haqida bir tadqiq / Муниса Содот. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 4 (294). — С. 485-489. — URL: <https://moluch.ru/archive/294/66534/>.

¹⁰ Э.И.Фазилов. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи. – Ташкент. 2006. – Стр. 4.

Асарнинг тузилишига тўхталадиган бўлсак, асар ҳазажи мусаддаси мақсур аруз ва зарб ҳажмида:

Мафайлун мафайлун фаъулун

V---/V---/V--

Ушбу қолип туркий дostonлар учун анъанавий ҳажм ҳисобланади. Қутбнинг “Хусраф ва Ширин”, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” Хўжандийнинг “Латофатнома” dostonлари айнан шу қолипда битилган.

“Гул ва Наврўз”нинг бир қанча нусхалари мавжуд бўлиб, улар Будапештда (Фанлар академияси кутубхонаси), Парижнинг Миллий кутубхонасида, Вена давлат кутубхонасида, Истанбул Миллий кутубхонасида, Сулаймония кутубхонаси ва Истанбул университети кутубхонасида, Лондоннинг Британия музейи, Оксфорд Бодлеан кутубхонаси ва Кембриж кутубхонасида, Қозондаги қўлёзмалари мавжуд¹¹.

“Истанбулнинг қўлёзма фондларида “Гул ва Наврўз”нинг учта рўйхати бор. Энг қимматли ва тўлиқ деб тан олингани Сулаймония кутубхонасидаги қўлёзмадир. Ушбу қўлёзмада 39 varaқ матн бор, асарнинг энг охири ва колофон йўқ. Ушбу қўлёзманинг фотонусхасига кўра, ҳар бир саҳифа ўлчами 13х19 см бўлиб, матн саҳифама-саҳифа икки устунга жойлаштирилган ва қизил рамкалар билан ўралган. Рамкага жойлаштирилган матннинг ўлчами 7,5х14 см. Қўлёзма бошидан охиригача бир қўлда, кичик, тиниқ Ўрта Осиё насталиғида ёзилган. Икки ҳолатда (6,31-varaқларда) тушириб қолдирилган байтлар қўлёзманинг четига қўйилган. Ҳар бир varaқда 29 дан 32 байтгача, иккита ҳолатда 28 ва 34 байт мавжуд. Охирги саҳифада эса 16 байт битилган. Varaқлардаги байтлар сонининг турли эканлиги боб сарлавҳаларининг мавжудлиги билан боғлиқ. Истанбул қўлёзмасида 1055 байт ва 122 сарлавҳа мавжуд. Истанбул қўлёзмасида қадимий тилшунослик луғати, фонетикаси ва морфологияси элементларининг мавжудлиги унинг яратилган санасини Будапешт ва Лондон нусхаларига қараганда узоқроқ даврга боғлаш имконини беради.

“Гул ва Наврўз”нинг Қозон қўлёзмаси Ўрта Осиё қоғозида ёзилган. Қўлёзма 29 varaқдан иборат бўлиб матннинг боши ва охири йўқ. Сарлавҳалар туркий тилда ёзилган. Ўртача ҳар бир саҳифа 14 байтга тўғри келади. Байтларнинг умумий сони 800 тани ташкил этади. Ш. Абилов ва З.Мақсудованинг ёзишича, қўлёзма XV аср охирида қайта ёзилган.

Британия музейида сақланаётган Лондон қўлёзмасининг илмий тавсифи Ўрта Осиё адабиётини чуқур билувчи олим Э.Рустамовга тегишли. Қўлёзма тиниқ насх хатида бир қўлда ёзилган. Шунингдек, асарда бир мунча хато ва ноаниқликлар мавжуд. Қўлёзмада юксак маҳорат билан ишланган 10 та миниатюра мавжуд ва бу

¹¹ Э.И.Фазилов. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи. – Ташкент. 2006. – Стр. 13.

қўлёзманинг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳисобланади”¹², деб ёзади Э.Фозилов ўзининг “Гул-у Наврўз”га бағишланган мақоласида.

Венгрияда сақланаётган яна бир қўлёзмалардан бири бу “Гул-у Наврўз” (сақланиш рақами: Ms Torok O99) номли асар бўлиб, қўлёзманинг бошланиш варағига (1б) “Китоби Гул-ў Наврўз мин гўфтори Навоий алайҳи-р-рахма” (کتاب گل و ناز من گفتار نوائی علیه الرحمه) деб ёзилган. Матн икки устунга 14 қатордан настаълиқ хатида, қора сиёҳда ёзилган. Пойгирлари мунтазам берилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Қўлёзманинг муқоваси чармдан ғилофли шаклда ишланган. Қўлёзма жами 82 варақдан иборат. Аҳамиятлиси шундаки, ушбу асар Лутфий, кейинчалик Ҳайдар Хоразмий қаламига мансуб “Гул-у Наврўз”дан тубдан фарқ қилади. Фикримизча, Навоий таҳаллусли шоир қаламига мансуб бўлиши керак. Чунки қўлёзманинг бошланишида “Навоий” таҳаллуси ёзилган. Мазкур қўлёзманинг қайси “Навоий”га тегишлилиги масаласи келгуси тадқиқотлар мавзуси ҳисобланади.

Нима бўлганда ҳам юқорида номлари келтирилган қўлёзма асарлар ватанимиз, тилимиз тарихи, юртимиз адабиётига оид қимматли асарлар саналади. Уларнинг келгусидаги тадқиқоти адабиётимиз тарихини янада очиқлашга йўл очади.

Бу каби ноёб ва ўрганилмаган ёзма манбаларни тадқиқ этиш ўзбек мутахассис ва олимлари учун истикболли режалар қаторида туради. Зеро, Мамлакатимиз Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2020 йил 16 апрелдаги ПҚ-4680-сон “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида келтирилган вазифаларни амалга оширишда мазкур грант лойиҳаси бир босқич вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори: <https://lex.uz/docs/3211987>

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 16 апрелдаги ПҚ-4680-сон “Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори: <https://lex.uz/docs/4791086>

3. “O‘zbek adabiyoti tarixi” fanidan ma’ruzalar matni. Muallif: H.Allamberganov. – Nukus. 2011.

¹² Qarang: Э.И.Фазилов. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи. – Ташкент. 2006. – Стр. 13-16.

8. Aspects of poetic imitation in 15th-17th-century Turkish romances. The case of the “Gul u Navruz”. Ferenc Csirkes. – Pp. 195-196.

9. Э.И.Фазилов. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи. – Ташкент. 2006.

10. Содот, Муниса. «Gul va Navro‘z» dostonlari misolida forsiy va turkiy adabiyotlar aloqasi haqida bir tadqiq / Муниса Содот. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 4 (294). — С. 485-489. — URL: <https://moluch.ru/archive/294/66534/>.

11. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/abdurasul-eshonboboev-igna-bilan-quduq-qazib/>